५४२

अथ शपथः।

नारदः।

"युक्तिव्यवसन्नासु शपथैरेनमर्हयेत्।
अर्धकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः॥"

एनं विचार्य्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीड़येन्निर्णयेदित्यर्थः। अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं बहुत्वभावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं यथा स्यादित्यर्थः। भूदूर्व्वाकरत्वस्य पुत्रादिशिरःस्पर्शस्य चार्थे दर्शनीयत्वात्। अत्र मयैतत् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्य्याग्नौ जले वा हस्तं प्रक्षिपेत्। एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात्। न त्वग्निपरीक्षां जलपरीक्षां वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्या महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात्। सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्व्वासत्यादुपग्रहः। तथा च विष्णुः।

"सर्व्वव्यवार्थजातेषु मूल्यं स्वर्णं प्रकल्पयेत्॥"

तच्च क्षयालोहे शूद्रं दूर्व्वाकरं शापयेत्। द्विक्षयालोने तिलकरं त्रिक्षयालोने जलकरं चतुःक्षयालोने स्वर्णकरं पञ्चक्षयालोने सीतोद्धृतमहीकरं सुवर्णाद्धोने कोशो देयः शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणोऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणोऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणोऽर्थे ब्राह्मणस्येति। क्षयालः काञ्चनरत्तिका तन्मूल्यादूने क्षयालोने। एवमन्यत्र। मनुः।

"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः।
पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक्॥"

ब्राह्मणेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञासुचार्य्य सत्यमिति वक्तव्यम्। तथैव क्षत्रियेण वाहनायुधं स्पृष्टव्यम्। तथैव वैश्येन गोबीजकाञ्चनानामन्यतमं स्पृष्टव्यम्। शूद्रेण तु पूर्व्वोक्तं सर्व्वमेव स्पृष्टव्यं तेषां वृथाकृतस्पर्शानां पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः। हलायुधोऽप्येवम्॥ *॥ दैवक्रियाविषयमाह नारदः।

"अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्व्वेश्मनि साहसे।
न्यासापहारणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया॥"

बृहस्पतिः।

"देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च।
एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वयमुक्तवान्।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम्॥"

अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्प्रतीतेः। शपथे न दिव्यधर्म्माः किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचार्थं स्नानाचमनादिमात्रं कार्य्यम्। दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि। अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युत्सर्गः॥ *॥ उभयेच्छयाभियोक्तापीत्याह नारदः।

"अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तितः।
इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः॥"

इतरः शपथकर्त्तृभिन्नः। तथा कात्यायनः।

"आचतुर्दशकादूर्द्ध्वं यस्य नो राजदैविकम्।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः॥"

व्यसनमापत्। घोरमतिपीड़ाकरम्। तथा च कोषाधिकारे यस्य पञ्चेत्यनुवृत्तौ विष्णुः।

"रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कामथापि वा।
तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्ययात्॥"

कात्यायनः।

"तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत्।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमङ्गं दद्यात् दमञ्च सः॥
वैरातिसारविस्फोटगूढ़ास्यिपरिपीड़नम्।
नेत्ररुग्मालरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते।
शिरोरुग्गुदभङ्गश्च देविका व्याधयो नृणाम्॥"

तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः। मनुः।

"न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः।
वृथा हि शपथं कुर्व्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति॥
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम्॥"

कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थे वृथाशपथे एवं विवाहसिद्ध्यर्थे गोग्रासार्थे आवश्यकहोमेन्धनार्थे ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ। यमः।

"वृथा तु शपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम्।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः।
तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम्॥"

कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः॥

अथ निर्णयः।

तत्र नारदः।

"यस्योक्तुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत्।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वसभ्यावसितोऽपि सन्।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हेत परं सभ्यावधारणम्।
सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्त्रः शास्त्रमार्गतः॥"

यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणम्। साक्षिलिखितभुक्तिशपथानां मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रत्येतव्यम्। स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः स्वसभ्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः। क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः। परमनन्तरं सभ्यावधारणमर्हेत सभासदां मिलितानामयं पराजित इति निर्णयमर्हेत। आकाङ्क्षेत स शास्त्रविधिना शास्त्रः॥ *॥ निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः।

"प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात्।
जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते॥"

जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव।

"यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम्।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत्॥
पूर्व्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः।
पदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते॥"

कात्यायनः।

"अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा।
निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम्॥
एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्व्वं निवेशयेत्।
सभासदश्च ये तत्र धर्म्मशास्त्रविदस्तथा॥"

ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्ष्यादिकं निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालावस्थितमध्यस्थाश्चेत्यादिकं सर्व्वं लेखनीयं निरूपणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम्। तथाहि भाषोत्तरलिखनं हेत्वन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थाननिषेधार्थं नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यवस्थानं सम्भवति। प्रमाणलिखनन्तु पुनः प्रमाणान्तरेण न्यायनिषेधार्थम्। तदाह कात्यायनः।

"क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्ब्बलां योऽवलम्बते।
स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तां नाप्नुयात् क्रियाम्॥
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत्।
लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्॥
यथा पक्वेषु धान्येषु निष्फलाः प्रावृषो गुणाः।
निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा॥"

निर्णयोत्तरकालमाह मनुः।

"अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्।
दापयेद्वणिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः॥"

अपव्ययमान अपलपन्तं कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन। याज्ञवल्क्यः।

"ज्ञात्वापराधं देशञ्च कालं बलमथापि वा।
वयः कर्म्म च वित्तञ्च दण्डं दण्डेषु दापयेत्॥"

मनुः।

"तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन सम्भवेत्।
कृतं तद्धर्म्मतो विद्यात् न ततं भूयो निवर्त्तयेत्॥"

अनुशिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतं अतएव तीरितं प्राड्विवाकादिभिः समापितम्। तद्विवादपदं पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः। यत्र तीरितानुशिष्टयोरप्यधर्म्मकृतत्वं प्रत्यवतिष्ठते। तत्र पुनर्न्यायदर्शनमाह नारदः।

"तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत विधर्म्मतः।
द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्य्यं पुनरुद्धरेत्॥"

असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव।

"असाक्षिकन्तु यद्दृष्टं विमार्गेण च तीरितम्।
असम्मतमतेर्द्दृष्टं पुनर्द्दर्शनमर्हति॥"

असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम्। याज्ञवल्क्यः।

"दुर्द्दृष्टांस्तु पुनर्द्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु।
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्विगुणं दमम्॥
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः।
सुचर्य्यावसितानान्तु नास्ति पौनर्भवो विधिः॥"

साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तावसादानां पुनर्न्यायदर्शनम्। सत्यापारेण विरुद्धभाषादिना प्राप्तावसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः। बृहस्पतिरपि।